

Kategorični imperativ – Auschwitz nikdar več

CVETKA TÓTH

Univerza v Ljubljani,
Filozofska fakulteta,
Oddelek za filozofijo,
Aškerčeva 2,
SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

Članek "Kategorični imperativ – Auschwitz nikdar več" ob stoti obletnici rojstva dveh markantnih nemških filozofov Theodorja W. Adorna (1903-1969) in Hansa Jonasa (1903-1993), govori o tem, kako je trpljenje v koncentracijskih taboriščih vplivalo na filozofsko in tudi teološko misel novejših dobe. Ena izmed vodilnih misli članka je Adornova ugotovitev iz njegovega dela "Negativna dialektika" (1966), kjer ugotavlja, da je simbolni pomen Auschwitz v tem, ker je "bila možnost za metafiziko ohromljena, ker je tisto, kar se je zgodilo, razbilo spekulativni metafizični misli osnovo njene združljivosti z izkustvom", predvsem pa misel, da je "Hitler ljudem v stanju njihove nesvobode vsilil nov kategorični imperativ: njihovo mišljenje in ravnanje urediti tako, da se Auschwitz ne more ponoviti, da se ne more zgoditi nič podobnega. Ta imperativ je tako uporen proti njegovi utemeljitvi kot nekoč danost Kantovega. Bil bi zločin, če bi ga obravnavali diskurzivno: na njem je živo čutili moment pridružitve k nraavnemu. Živo zato, ker je praktični odpor do neznosne fizične bolečine tisti, kateremu so izpostavljeni posamezniki, tudi po individualnosti, kot duhovna refleksijska oblika na tem, da izgine. Morala preživi le v materializmu brez olupšav." Pojmovanje metafizike, ki tradicionalno pomeni nekaj nespremenljivega za izkustvom, nima več veljave v Adornovi prizemeljeni metafiziki.

Ključne besede: Theodor W. Adorno, Hans Jonas, Auschwitz, metafizika, etika

ABSTRACT

CATEGORICAL IMPERATIVE – AUSCHWITZ MUST NEVER REPEAT ITSELF

The article "Categorical Imperative – Auschwitz Must Never Repeat Itself", completed on the occasion of one hundredth anniversary of the birth of two outstanding German philosophers, Theodor W. Adorno (1903-1969) and Hans Jonas (1903-1993), discusses how suffering in concentration camps influenced the philosophical as well as theological thought of recent times. One of the main concerns of the article is Adorno's statement published in his work *Negative dialectics*

(1966) to the effect that the symbolic meaning of Auschwitz resides in the fact that "our metaphysical faculty was paralyzed because actual events have shattered the basis on which speculative metaphysical thought could be reconciled with experience", and above all the idea that "a new categorical imperative has been imposed by Hitler upon mankind: to arrange their thoughts and actions so that Auschwitz will not repeat itself, so that nothing similar will happen. When we want to find reasons for it, this imperative is as refractory as the given one of Kant was once upon a time. Dealing with discursively with it would be an outrage, for the new imperative gives us a bodily sensation of the moral addendum—bodily, because it is now the practical abhorrence of the unbearable physical agony to which individuals are exposed even with individuality about to vanish as a form of mental reflection. It is in the unvarnished materialistic motive only that morality survives." The concept of metaphysics, which traditionally concerned something unchanging beyond experience, has no more credibility in Adorno's down to earth oriented metaphysics.

Key words: Theodor W. Adorno, Hans Jonas, Auschwitz, metaphysics, ethics

1. Refleksija o pravilnem življenju

Kaj bi nam Adorno ob svoji stoti obletnici rojstva (1903-1969), danes, v času konjunktore etičnih razmišljanj, ko znotraj zelo mnogih filozofij etika postaja *philosophia prima*, lahko povedal o etiki oziroma morali? Morda se lahko tudi kar po Adornovem vzoru sprašujemo ne samo, kaj ima adornizem danes povedati sedanjosti, ampak prej obratno, kaj ima sedanjost s svojo zdajšnjo *etizacijo* reči in ponuditi Adornu.

Adorno se zaveda, da izraz morala spremlja določeno nelagodje, ki ga je v novejši dobi temeljito zaznal Friedrich Nietzsche, kajti morala naj bi pomenila refleksijo o *pravilnem življenju*, tistem, ki uravnava pravilno življenje kot norma in posameznika celo poučuje, kaj *da* in česa *ne*. Na podlagi tega miselnega motiva nastaja njegovo delo – imenovano tudi žalostna znanost – *Minima Moralia*, izdano po vojni, leta 1951, in pisano med drugim tudi kot nekakšna miniaturna kritika, ugovor in teoretska protiutež Aristotelovemu delu *Magna Moralia*. Po petnajstih letih emigracije se je vrnil nazaj v svoj rodni Frankfurt oktobra leta 1949, kjer je bilo vse razrušeno, uničeno in začetni je bilo treba znova. Rektor univerze v Frankfurtu, ki nosi ime po Goetheju, je postal Max Horkheimer, Adornov mladostni sodelavec in po letu 1933 prav tako emigrant. Vendar je zdaj njuno bivanje in delovanje na univerzi v Frankfurtu zaznamovano z očitki, da sta radikalna levičarja, kar je seveda v povojni "antikomunistični Adenauerjevi Nemčiji" pomenilo biti – psovka – komunist.¹

Alfred Schmidt, sam poznejši profesor na univerzi v Frankfurtu, najprej Adornov študent, nato asistent od leta 1961 in po letu 1969 njegov naslednik na znamenitem

¹ Alfred Schmidt: "Wir wollen hier nicht so drauflos philosophieren", nav. iz Wolfram Schütte (ur.): *Adorno in Frankfurt*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003, str. 181 (dalje AiF).

Inštitutu za socialne raziskave, kjer je bil Adorno direktor od leta 1958 vse do svoje smrti, je prvič poslušal Adornova predavanja v letnem semestru leta 1953 in ne brez razloga poročal o navdušenju slušateljev in tišini, ki sta spremljala Adornova predavanja, na katerih je od svojih študentov neizprosno zahteval, da mišljenje mora nase prevzeti *napor pojma* – heglovski imperativ. Prav tako je Adorno od svojih slušateljev pričakoval, naj ne zamenjujejo mišljenja s kakšnim konkretnim mislecom – ne Kantom, ne Heglom pa še kom, recimo Heideggerjem – in v tem smislu jim je tudi strogo prepovedoval, da bi postali zaklinjalci kakšne druge misli in pameti razen svoje same.

Seveda je ravno ta njegov klic, bodi zaklinjalec svoje lastne pameti – nikogaršnje druge, na vse nas, ki smo se v poznih šestdesetih letih soočili z Adornovo mislijo, naredil trajni pozitivni učinek: opazuj na svojem lastnem mišljenju, kaj je to filozofija in filozofiranje.

Vizija družbe, ki jo ima pred očmi Adorno, je svet, ki bi bil neodvisen od slepih, ekonomskih mehanizmov, opozarja Alfred Schmidt petdeset let po Adornovi smrti. Vemo, da je svet – ta je zdaj tudi naša sedanost –, ki retorično sugestivno prisega na liberalizem, svobodno ekonomijo, toleranco, hkrati svet, soočen s krutim dejstvom, da se zakoni ekonomije nikdar ne obnašajo tolerantno.

Zato Alfred Schmidt v delu *Adorno v Frankfurtu*, izdanem leta 2003, opozarja na Adornov zapis iz njegovega dela *Žargon pristnosti*: "Kljub videzu posebstva institucij, tega odsevanja okamenelih človeških odnosov, enako stvarno vlada ta videz ljudem. Ponižujoče sklicevanje na neodsvojljivo, a že dolgo odsvojeno bistvo je ponižanje. Institucij ni naredil človek, ampak določeni ljudje v določeni povezavi z naravo in med seboj samimi: ta povezava jim je vsilila institucije, ki so jih ljudje nezavedno zgradili. Ostro je vse to izrazil Marx, posebno proti Feuerbachovi antropologiji in proti mladoheglovcem. Oba momenta blagovnega sveta sta videz in nujnost: če mišljenje enega od njiju izolira, je napačno. Kdor sprejema blagovni svet kot to, kar je po sebi, kar je tako, kot pač je, se moti glede mehanizmov, ki jih je Marx analiziral v poglavju o blagovnem fetišizmu. Kajti kdor menjalno vrednost kot prikazovano posebstvo zanemarja, zapada ideologiji vsečloveškosti in se oprijema neposrednega sobivanja, ki se ga zgodovinsko ne da vrniti tja, kjer morda sploh ni nikdar bilo."² Skratka, svet, v katerem živimo, kar je tu in nas obkroža, vse to je v sebi bistveno *posredovano*, nič ni tukaj od vekomaj, posredovano je z zgodovino, tudi naj-novejšo, kjer je toliko trpljenja, ran in bolečine, da za njihovo odpravo in že soočanje samo, ne more biti zgled nikakršno sklicevanje na nekakšen prvobiten harmoničen red – tudi stari Grki ne. Od filozofije, sociologije in celotne humanistike je pričakoval, da bo spregovorila o trpljenju, našla jezik, tudi še za tako težko izgovorljivo bolečino in trpljenje.

Biti vesel, nasmejan v svetu socialne hladnosti, te napačne neposrednosti, je bilo tuje Adornu, ki se je "smejal zadržano in redko"³ – in ni treba, kaj prida ugrabiti, komu je želel Adorno reči odločni ne glede na zapovedani uniformni *way of life*, ki skoraj že zapoveduje, kaj je pravilno obnašanje, recimo v klicu "smile". Ena najbolj citiranih Adornovih misli vse do danes je vsekakor tale: "Nikakršnega pravega življenja ni v napačnem."⁴ In kako naj se etika sama sooča s tem, samo zgodovinsko nastalim in posredovanim stanjem, ko je vendar treba glede soodgovornosti zaradi holokavsta, te strašne industrije smrti, vprašati tudi humanistiko, kje bi bili oporniki in nastavki za neko obupno in dolgo trajno sokrivdo, ki se je povsem razkrila v koncentracijskih taboriščih.

² Prav tam.

³ Alfred Schmidt: "Wir wollen hier nicht so drauflos philosophieren", nav. iz AiF, str. 221.

⁴ Theodor W. Adorno: *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Gesammelte Schriften (GS) 1-22 (ur. Rolf Tiedemann), zv. 4, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1980, str. 43.

Nihče ne more oporekati dejstvu, da je bilo v imenu "tiranije dobrega" človeku, človeštvu in naravi nasploh storjeno ogromno zlo in da so zelo dolga obdobja človeške zgodovine žal zaznamovana z etičnim nasiljem.

Ravno refleksija o etičnem nasilju je Adorna pripeljala do tega, da je svojim slušateljem na univerzi v Frankfurtu, kjer je vse do smrti leta 1969 predaval, celo priznal, da je imel nanj Nietzsche "od vseh t. i. velikih filozofov" večji vpliv kot Hegel oziroma da mu "verjetno dolguje več kot Heglu".⁵ Kako torej razumeti pojem etičnega nasilja z Nietzschejevo pomočjo, da etika sama ne bi učinkovala kot represivni sistem, ki sploh ne osvobaja, ker človek na podlagi njenih zakonov ne deluje svobodno, ampak na podlagi strahu? In kaj iz tradicionalne, tj. onenaravljene etike – po Nietzscheju – lahko štejemo kot soodgovorno za nasilje, ki ga je porajal fašizem – vprašanje, s katerim nas sooča Adornova filozofija morale, skupaj z vprašanjem, *kaj storiti*, da se kaj podobnega spet ne bi zgodilo.

V sodobnem svetu po Adornu ne moremo več jasno in enoznačno odgovoriti na vprašanje kaj je to pravilno življenje, čeprav lahko v trenutku prepoznamo in razberemo, kaj je napačno. S svojim razmišljanjem, ki je v zgodovini 20. stoletja pustilo zelo močno sled, je razvil t. i. negativni način izrekanja, ki v mnogočem spominja na svetopisemski izrek *ne delaj si rezane podobe*, tega po Adornu najbolj ateističnega izreka iz Svetega pisma. Tako s pomočjo judovskega teologumenona pove, da se tudi svobode ne da določiti opisno, ker je to nekaj, kar je v gibanju, svoboda je nastajajoča; tudi nesvobode se ne da predstaviti, ampak samo spoznati.

Ker je zanj uvod v filozofijo možen samo kot uvod v dialektiko, ta pa pomeni *moč vsebinskega mišljenja* in kot taka, tj. negativna dialektika neguje *zavest o neidentiteti* in prej izreka negativno kot pozitivno, je glede pojma pravilnega življenja na svojih predavanjih izrazil tole – tipično adornovsko – negativno razvito misel: "Zastarelost pojma filozofije, moment neaktivnosti v filozofiji, ki ga je treba upoštevati, če danes še sploh želimo dobiti pojem o njej, je povezana s tem, da je možnost za pravilno življenje postala napačna. Če pa motiv pravilnega življenja, misel, kako bi se lahko živelo, povsem izgine, je filozofije zares konec. Dialektika ima svoje prizorišče v napetosti med uvidom v povsem nemogoč prikaz pravilnega življenja in hkrati zavesti o tem, kako bi lahko bilo."⁶ Ravno ta uvid v nezmožnost izrekanja pravilnega življenja bistveno zaznamuje njegova razmišljanja o etiki, celo tako, da ne govori niti o etiki in morali, ampak samo o *filozofiji morale*, ki je izrazito protinormativno naravnana.

Več kot očitno se je hotel izogniti vsakršnemu normativno predpisujočemu tradicionalnemu vzoru na etičnem področju in s svojim negativnim izrekanjem filozofijo morale odtegniti nečemu represivnemu, kar bi človek kot posameznik nekritično ponotranjal in etiko spreminjal v zapovedujoče sebstvo, tj. v ponotranjeno logiko gospodstva, ki učinkuje že na ravni nezavednega. Predvsem pa je želel etiko odtegniti temu, da bi spet porajala nasilje, dodatni razlog več, zakaj se je izogibal izrazu etika, ker ta pomeni obstoječi, normirani sistem, dokončen sistem priznanih vrednot.

V naravi sistema je, da učinkuje represivno, skratka, poraja nasilje. S svojo filozofijo morale je tradicionalni etiki očital predvsem dejstvo, da je bila sistem, opremljen z načeli in izpeljavami nadrejeno–podrejeno, s sklepanjem železne narave. Kot taka je etika v vsakem moralnem vprašanju zagotavljala zanesljivo uporabnost – naloga, ki so jo od filozofov praviloma tudi vedno pričakovali. Filozofi tu niso razočarali, kajti takšna pričakovanja so praviloma izpolnjevali s svojimi nauki, ki so morali biti splošni, univerzalno

⁵ Prav tam, str. 255.

⁶ Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung 1* (ur. Rudolf zur Lippe), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976, str. 133.

samozavestni, predvsem pa imperativni. Njihovo mišljenje je vedno znova sankcioniralo oblast, vladajoča načela, zato skupaj s Horkheimerjem v *Dialektiki razsvetljenstva* ugotavlja: "Tudi če niso ustvarili nobenega praktičnega sistema, podali razvite kazuistike, so iz teoretičnega sistema na neki način le izpeljali pokorščino oblasti. Večina filozofov je celotno lestvico vrednot, kakor jih je javna praksa že sankcionirala, ponovno utemeljevala z vsem komfortom diferencirane logike, predočevanja in razvidnosti."⁷ Etika torej kot rafinirani sistem pokorščine, ponotranjena logika gospostva, nezavedna poslušnost – skratka etika kot prisila, kar seveda ni Adornov vzor.

Zato in v tem smislu nam sodobna ameriška filozofinja Judith Butler, ki občasno predava o Adornu na univerzi v Frankfurtu, celo svetuje, da etiko z Adornovo pomočjo med drugim razumimo kot prisilo, še posebej takrat, ko družbeni etos postaja anahronizem. "Etos se izmika temu, da bi postal preteklost, in nasilje je pot, s katero se vsiljuje sedanjosti. Ne samo, da se vsiljuje sedanjosti, ampak jo skuša zatemniti, v tem pa je eno njegovih najbolj nasilnih učinkovanj."⁸ Butlerjeva s tem pristopom tudi skuša razumeti, kako represivno učinkuje kak univerzalni, splošni, obči cilj, ki je v družbenih razmerah praviloma vedno v razhajanju in sporu s posebnim in posamičnim, saj na ta način po njeni ugotovitvi zelo učinkovito deluje teror. Tu sledi Adornovi ugotovitvi iz njegovega dela *Problemi filozofije morale*, kjer Adorno razume, da je "osrednji problem vsake filozofije morale" ravno "odnos med posebnim, posebnim interesom, načinom obnašanja posameznega, posebnega človeka in občim, ki mu stoji nasproti."⁹ Seveda to še zdaleč ne pomeni, da je Adorno etično problematiko zreduciral zgolj na trivialno razliko med posameznim in občim in pri tem obče demoniziral, kajti obče vedno vsebuje tudi "zahtevo po udejanjenem pravilnem življenju, v katerem naj ne bi bilo več prisile in nasilja."¹⁰ Tu se je mogoče strinjati z ugotovitvijo, da je "to normativni horizont Adornove refleksije k moralni filozofiji."¹¹ Upoštevati velja še Adornovo opozorilo, da tudi kak posamezen interes ni vedno brezhiben in nevprijeten, kajti tudi v posamezniku so lahko "nasilni in represivni motivi",¹² s katerimi se sooča z družbo in jo izsiljuje. Toda nihče ne more oporekati dejstvu, da je bilo v imenu "tiranije dobrega" – te etične supozicije prvega – človeku, človeštvu in naravi nasploh –, storjeno tudi zlo in da so zelo dolga obdobja človeške zgodovine žal zaznamovana z etičnim nasiljem.

Kot prvo sodi k filozofiji morale to, da ozavešča ponotranjene – z eno besedo – represivne mehanizme in v tem smislu učinkuje osvobajajoče in kar še danes lahko štejemo za aktualnost adornizma, ko gre za vprašanje, *kako se orientirati v mišljenju*, še posebej, ko gre za etiko.

Od tod se tudi moramo vprašati, ali je v moči sodobne etike, da etiki kot taki v prihodnje onemogoči učinkovati kot sistem prisile, in kako daleč so sodobna etična razmišljanja v tem prizadevanju sploh prišla. Zato je eden od vidikov aktualnosti Adornove filozofije morale danes v tem, kar bi veljalo opisati kot etika proti etiki – in ravno tu se smemo vprašati, kaj sodobna etika pomeni pred Adornom. Ta program seveda velja na-

⁷ Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Fischer, Frankfurt am Main 1969, str. 253.

⁸ Judith Butler: *Kritik der ethischen Gewalt*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003, str. 14-15.

⁹ Theodor W. Adorno: *Probleme der Moralphilosophie* (1963), *Nachgelassene Schriften* (NS), zv. 10 (ur. Thomas Schröder), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1996, str. 33.

¹⁰ Prav tam, str. 34.

¹¹ Gerhard Schweppenhäuser: *Das Unbehagen an der Moral, Das Argument – Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaft*, št. 231, Hamburg 1999, str. 514.

¹² Theodor W. Adorno: *Probleme der Moralphilosophie* (1963), str. 34.

daljevati, saj navsezadnje Adorno premore t. i. negativno teologijo in njegovo filozofijo morale zelo resno upoštevajo mnogi sodobni teologi. Tu jim je izziv predvsem Adornov kritični razmislek o trpljenju, ki ga je povzročil pojav industrije smrti. Adorno je vsekakor solidaren z metafiziko v trenutku njenega sesutja, toda kako ohranjati zmožnost za metafiziko po peklu trpljenja v koncentracijskih taboriščih?

2. Auschwitz – ohromljena možnost za metafiziko

S to v naslovu izraženo mislijo je mogoče izraziti, kaj je eno najbolj temeljnih in trajnih sporočil Adornove misli, ki se zelo dobro zaveda, da je razvoj metafizike v stoletju, v katerem je živel in deloval, soočen z zgodovinskim izkustvom, tudi s smrtjo, grozo in trpljenjem koncentracijskih taborišč – in to nedvomno sodi k metafizičnemu izkustvu, kot se tudi zaveda, da teorijo omogoča še kaj metafizičnega.

Po njegovem mora pojem resnice – resnica ni adekvatnost, ampak je afiniteta – pustiti trpljenju, da spregovori tudi tam, kjer najbolj boli, in teorija to mora vzeti nase. Svoje delo *Minima Moralia* je zato sklenil s temi besedami: "Spoznanje nima druge luči kot to, ki na svet sije iz odrešitve: vse drugo se ustvari v poznejši konstrukciji in ostaja delček tehnike."¹³ To je eno izmed tistih stališč, ki po mnenju nekaterih teologov in filozofov Adorna zelo očitno približuje negativni teologiji,¹⁴ kajti za njegovo pojmovanje resnice je značilno, da je mesijanske narave, tako kot njegov njegov materializem, ki ohranja metafizično naravnost opozarja Alfred Schmidt.¹⁵

Ravno zaradi Auschwitza je bila kot ugotavlja Adorno v svojem delu iz leta 1966 *Negativna dialektika* "možnost za metafiziko ohromljena, ker je tisto, kar se je zgodilo, razbilo spekulativni metafizični misli osnovo njene združljivosti z izkustvom. Še enkrat triumfira, neizmerno, dialektični motiv spreminjanja kvantitete v kvaliteto. Z uradnim umorom milijonov je smrt postala nekaj, česar se še nikoli ni bilo toliko bati. Nobene možnosti ni bilo več, da bi vstopil v izkustveno življenje kot kakor koli ujemajoč se z njegovim potekom. Posameznik je postal razlaščen poslednjega in najskromnejšega, kar mu je preostalo. Ob tem, da v taboriščih ni umrl več posameznik, temveč primerek, mora umiranje prizadeti tudi tiste, ki so se izmuznili temu ukrepu. Umor ljudstva je absolutna integracija, ki se pripravlja povsod, kjer so ljudje izravnani, zravnani z zemljo, kakor se je reklo v vojski, dokler se jih ni dobesedno iztrebilo, njih kot odstopanja od pojma njihove popolne ničnosti. Auschwitz potrjuje filozofem o čisti identiteti kot smrti."¹⁶

Industrija smrti, ta strašni indeks neresnice o kulturi, po Adornu nemške še posebej, se je lahko zgodil v svetu, o katerem Adorno po drugi svetovni vojni ni mogel več kaj drugega kot s pomočjo Brechtovih besed zapisati, da je vsa kultura "zgrajena iz pasjega govna. Leta pozneje, kot je to bilo zapisano, je Auschwitz neizpodbitno dokazal neuspeh kulture. Da se je nekaj takega lahko zgodilo sredi vse tradicije filozofije, umetnosti in razsvetljenskih znanosti, ne pove več kot samo, da te, torej duh, človeka niso uspele dojeti

¹³ Theodor W. Adorno: *Minima Moralia*, str. 281.

¹⁴ Gl. Willi Oelmüller – Ruth Dödle-Oelmüller: *Grundkurs Religionsphilosophie*, Fink, München 1997, str. 100. V tem delu še posebej izstopa krajše poglavje z naslovom *Sechs Thesen zu einer negativen Theologie in der Philosophie*, str. 99-108.

¹⁵ Gl. Alfred Schmidt: *Materialismus als nachmetaphysisches und metaphysisches Denken*, nav. iz Joseph Früchtl – Maria Calloni (ur.): *Geist gegen den Zeitgeist. Erinnern an Adorno*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1991, str. 33.

¹⁶ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, GS 6, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1973, str. 354-355.

in spremeniti."¹⁷ Še bolj odločen je s svojo mislijo v *Prizmah*, da je "pisati poezijo po Auschwitzu barbarsko".¹⁸ Ta misel, ki jo je zapisal leta 1949, objavljena je bila leta 1951, je sčasoma postala ena njegovih najbolj citiranih, saj je pomenila hud izziv, in kot kažejo številne zdajšnje interpretacije, gre za izziv, ki vse do danes ni izgubil svojega teoretskega naboja. Sam Adorno je v svojem predavanju leta 1962 izjavil: "Stavka, da je po Auschwitzu barbarsko še vedno pisati poezijo, ne želim omiliti; v njem je negativno izrečen impulz, ki navdihuje angažirano poezijo."¹⁹

V čem je past angažmaja, če dobesedno sledimo Adornovemu opozorilu. Adorno ni lahek in enostaven mislec, je eden najtežje razumljivih v novejši nemški filozofiji, saj namenoma razmišlja kot predkoncilski katoliški duhovnik, torej obrnjen s hrbtom k publiki, ker ne mara, da bi se misel spreminjala v tržno potrošno blago, postala kulturna industrija, namenjena množični potrošnji, tako kot glasba v podobi jazza.

Teorija in umetnost nedvomno upoštevat *mimetični impulz dejanske totalitete*, toda nikakor ne v pomenu, da bi še bolj reproducirali to, kar že je. Angažirati se v kritiki ideologije pomeni vendar razmisliti o možnosti nevarnosti, da ne bi kritika ideologije na koncu spet porodila ideologije, ki je lahko še bolj ideološka in nevarna kot ta, ki jo je pričela kritizirati.

In umetniški angažma – vsekakor "umetnikova fantazija ni creatio ex nihilo", kot je po drugi strani nujna "brezobzira avtonomija del", ki se izmikajo tržnim mehanizmom, spet pa avtonomija, ki kljub svojemu očitnemu distanciranju od empirične stvarnosti hkrati ohranja v sebi posredovanost s taisto stvarnostjo, kjer so se subjektom zaradi trpljenja celo posušile solze. Toda še takšno trpljenje, s katerim nas stvarnost sooča, ne sme postati past, ko bi nehote povelečevali trpljenje, in takrat, ko zremo v obličje brezna, ga ne moremo postavljati na prestol in se mu nenadoma – ne da bi se tega sploh zavedali – v bistvu suženjsko klanjati. Zato v *Dialektiki razsvetljenstva* – skupaj s Horkheimerjem – ugotavlja, da je kar nekaj filozofov, med drugimi tudi Nietzsche, dojelo in "prepoznalo brezimno norost, ki je rezultat napredka. Vendar so izpeljali napačen sklep. Niso razkrili krivice, take, kakršna je, ampak so krivico povelečali, kakršna je bila."²⁰

Adorno nas vedno znova strezni ob dejstvu, kako odgovorno in težavno se je lotiti kritike zla svetovnih razsežnosti, recimo ko obravnavamo preteklost, povezano s holokavstom. Teoretsko, na ravni refleksije, se zato ni enostavno soočiti s preteklostjo, v tem smislu spregovori že njegovo predavanje iz leta 1959 z naslovno formulacijo *Kaj pomeni: opraviti s preteklostjo*, s tem seveda, da izraz *Aufarbeitung* vključuje več pomenov, tako opraviti, obdelati, predelati, ozavestiti, in Adorno je tukaj moral opozoriti, da se v deželi povojnega gospodarskega čudeža – ta po njegovem ne bo trajal v nedogled – "fašizem nadaljuje".²¹ Ni prišlo do spremembe objektivnih družbenih predpostavk, ki so omogočale fašizem, zato se je vedno znova omenjena tema "opraviti s preteklostjo" izkričila in izpraznila. Tako je prišlo celo do soočanj s preteklostjo na ravni propagande, češ da so žrtve bombardiranja v Dresdnu primerljive z Auschwitzem – pa smo poravnani. Eno najbolj dragocenih sporočil iz tega Adornovega predavanja je vsekakor tale misel: "Kar

¹⁷ Prav tam, str. 359.

¹⁸ Theodor W. Adorno: *Prismen – Kulturkritik und Gesellschaft*, nav. iz *Kulturkritik und Gesellschaft I*, GS 10.1, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1977, str. 30.

¹⁹ Theodor W. Adorno: *Engagement*, nav. iz *Noten zur Literatur*, GS 11, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1974, str. 422.

²⁰ Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, str. 248.

²¹ Theodor W. Adorno: *Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit*, nav. iz *Kulturkritik und Gesellschaft II*, GS 10.2, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1977, str. 566.

koli se zgodi na ravni propagande, ostane dvoumno."²² Zakaj? Še bolj se bo namreč ponavljalo to, *kar se ne bi nikdar smelo zgoditi*.

Adorno se zaveda, kako se je življenje ljudi po tej strašnji izkušnji kolektivne smrti spremenilo in nam izoblikovalo celo nov kategorični imperativ, novo nujno obliko za preživetje: "Hitler je ljudem v stanju njihove nesvobode vsilil nov kategorični imperativ: njihovo mišljenje in ravnanje urediti tako, da se Auschwitz ne more ponoviti, da se ne more zgoditi nič podobnega. Ta imperativ je tako uporen proti njegovi utemeljitvi kot nekoč danost Kantovega. Bil bi zločin, če bi ga obravnavali diskurzivno: na njem je živo čutiti moment pridružitve k nravnemu. Živo zato, ker je praktični odpor do neznosne fizične bolečine tisti, kateremu so izpostavljeni posamezniki, tudi po individualnosti, kot duhovna refleksijska oblika na tem, da izgine. Morala preživi le v materializmu brez olepšav."²³ Skratka: naj se nikdar več ne ponovi kaj takega kot Auschwitz in napredek v zgodovini naj ne bo še napredek v stopnjevanju trpljenja, zaničevanja in mučenja. Novega kategoričnega imperativa idealizem po Adornovi presoji ni zmožen udejanjiti.

3. Demaskirajoča tendenca materializma

Če se vprašamo, na kateri materializem opozarja Adorno, je treba izhajati iz tega, da je bila po peklu neizmernega zla tudi za teorijo izrečena zahteva prisluhniti temu, kar je z vsem nasprotje nečesa idealističnega, namreč nikakršna čistoča duha iz onstranstva, ampak samo to najbolj tostransko, po Nietzscheju "trebuh bivanja" samega, in materializem se zato ne sprašuje, kaj je posmrtno, ampak kaj je *nesmrtno*.

Ravno Adorno je nas, ki smo nekoč mladi svoje uvodne študije filozofije opravljali s pomočjo njegovih besedil, streznil glede idealizma in njegove samovšečnosti, predvsem v tem smislu, da ni samo idealizem sinonim za filozofijo in filozofiranje: nikakor ni vsa zgodovina filozofije v idealizmu, tudi materialistična tradicija ima kaj ponuditi filozofiji, idealizmu docela enakovrednega. Predvsem pa je Adornov materializem "brez podob" privlačen zato, ker ohranja idejo nesmrtnosti, *ateizem* in *nesmrtnost* sta tako docela kompatibilna. Religiozna renesansa nikakor ne spada k drži in potrebi sodobnega duha, in to dejstvo Adorno pove s temle: "Današnje religiozne renesanse se mi zdijo kot filozofija religije, ne religija. V vsakem primeru se v njej ujemajo z apologijo 18. in zgodnjega 19. stoletja, da si prizadevajo z racionalno refleksijo zaklinjati njeno nasprotje; zdaj pa z racionalno refleksijo tolči po samem ratiu, s tlečo pripravljenostjo, z nagnjenjem k obskurnosti, ki je mnogo bolj zlobna kot vsa omejena nekdanja ortodoksija, ker sami sebi ne verjame povsem. Novoreligiozni gestus pripada konvertitom, tudi takšnim, pri katerih ne gre za formalno konverzijo, ali tistim, ki čutijo vznesenost do tega, kar se jim zdi sankcionirano kot 'religija Očeta' in kar je z očetovsko avtoriteto od nekdanj, celo pri Kierkegaardu, v posameznem pripomoglo k temu, da je grozeče obvladovalo naraščajoči dvom."²⁴

Izjemna kakovost, ki jo materializem premore, je, da *demaskira*,²⁵ zato Adorno poudarja: "Materializem ni dogma, kot mu prekanjeno očitajo njegovi nasprotniki, temveč opustitev tistega, kar on sam vidi dogmatično; od tod njegova pravica v kritični

²² Prav tam, str. 570.

²³ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 358.

²⁴ Theodor W. Adorno: *Vernunft und Offenbarung*, nav. iz *Kulturkritik und Gesellschaft II*, GS 10.2, str. 610.

²⁵ Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung 2*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1974, str. 172.

filozofiji.²⁶ S svojo *materialistično zarezno skozi svet* je Adorno opozoril, kako sta idealizem in nasilje od vsega začetka povezana, kako korakata skupaj, in to lastnost je Adorno prepoznal že pri samem Platonu, ki je dal sežgati Demokritove spise. V *Filozofski terminologiji* Adorno na zanimiv način opisuje Demokritov lik, ki je zelo dolgo živel in zgledno, namreč "vedro in brez strahu",²⁷ kot tak je tudi umrl. Tudi v tem je privlačna plat Adornovega materializma, ki ohranja nesmrtnost, namreč da posreduje že skoraj nekakšen kategorični imperativ "živi brez strahu". Zgodovina etike je vse preveč gradila na strahu – le kakšna etika je to, ki človeka sili, da živi in ustvarja na podlagi strahu, glasno ugovarja Adornova filozofija morale. Prav tako je s svojo materialistično pojmovano etiko oziroma *filozofijo morale* Adorno opozoril na pojem sreče, predvsem o pravici ljudi do sreče, ne samo – kot idealizem – do svobode. Tisti mislec, ki ga tak materializem zaobvezuje, ne dovoli, da bi zakrnel in resigniral pred bremenom sedanjosti, ki je soočena s trpljenjem koncentracijskih taborišč. Zato nam *materialistična zarezna skozi svet* ne dovoli pobega v idilično, harmonično stanje človeštva, tudi ne k starim Grkom; bolečino in trpljenja zdajšnjega sveta teorija ne more odpravljati s preteklimi vzorci, s kakšnim globoko romantičnim impulzom.

Razreševanje konkretnosti v sami sebi, celo v pomenu nereduciranega izkustva v mediju pojmovne refleksije, je Adornov teoretski apel, zato tragične razklanosti moderne subjektivnosti ne moremo obvladovati s starogrškimi ideali, recimo z obnovo starogrškega logosa, kajti naš čas ni njihov.

Temeljna Adornova mišljenska struktura kaže njegovo zelo očitno navezanost na kategorialno dvojico *neposrednost – posredovanje*. V svojem predavanju *Vzgoja po Auschwitzu* je med drugim zelo kritično opozoril, da je eno izmed najbolj usodnih stanj zavesti, celo kot stanje na ravni nezavednega, da je *takšnost* človeka in ljudi razumljena kot nespremenljivost, torej kot naravna danost, ta pa še kot nekaj absolutnega. Gre za zavest, ki je po Adornu *odtujena zavest* oziroma *postvarjena* in se kot taka²⁸ ne more kritično soočiti s stanjem, ki je docela posredovano z zgodovino, se pravi s tem, kar smo ustvarili ljudje in kar je zgodovinski rezultat razvoja človeške družbe. Po Adornu *takšnost* ni čisto nič drugega kot *nastalost* in posredovanost, zato je v večini svojih del, po drugi svetovni vojni še posebej, opozarjal, da nas teoretski pobeg v stanje nekakšne idilične prvobitnosti – kult zlate dobe, za katero nimamo niti dokazov, da je sploh kdaj bila – ne more reševati pred trpljenjem najnovjše dobe. Očitni molk – kot da se ni nič zgodilo – ali celo namensko zamolčevanje industrije smrti prav ničesar ne razrešuje; še najmanj pa to ni pot, kako opraviti s preteklostjo, da se ta nekega dne ne bi spet ponovila, po vsej verjetnosti bolj grozljivo kot prvič.

Tudi Hans Jonas, prav tako kot Adorno rojen pred sto leti (1903–1993) se zaveda, da nas je idealizem razočaral in v marsičem moramo spremeniti duševno držo našega rodu, predvsem, ko gre za "odgovor modernega razpoloženja na razlikovanje med pojavom in resničnostjo. Vselej sem imel občutek, da so idealistični filozofi, ki so to razlikovanje učili, živeli preveč zaščiteno pred vdorom zunanjega sveta, tako da so ga lako obravnavali kot dramsko igro, kot predstavo na odru. Tistemu, kar ponižujejo v golo pojavnost, gotovo ne izkazujejo polne časti. Mi, resno ogroženi otroci tega trenutka vztrajamo pri tem, da je treba pojavnost vzeti resno kot našo dejansko resničnost. Če se nam zdi varljivo, si ostreje

²⁶ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 197.

²⁷ Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie 2*, str. 185.

²⁸ Theodor W. Adorno: *Erziehung nach Auschwitz*, nav. iz *Kulturkritik und Gesellschaft II*, GS 10.2, str. 685.

prizadevajmo, da se bo njegova resnica pojavljala resničneje. Strmost nerodovitnega po-
bočja, izraz poduhovljenega obraza, oboje je neposredna govorica resničnosti. In če z
ogroženostjo opazujemo slike iz Buchenwalda, razmesarjena telesa in zmaličene obraze,
skrajno oskrnitev človeštva, potem zavračamo tolažbo, da naj bi se ta pojav in resnica
razlikovala: strašni resnici gledamo v oči in vidimo, da je pojav resničnost in da ni nič
resničneje kot to, kar se tukaj pojavlja.²⁹

Toda kaj stoji za pojavom, bi se najraje vprašal ta, ki bere Jonasov zapis. Vendar nas
Jonas – to preseneča – tukaj uči misliti bolj posledično, manj vzročno, in iz njegovih besed
kar zveni klic, da se ne vrzimo v vodo smrtnosti, in zato nas strezni s svojo sodbo o – sicer
zelo sugestivnem in popularnem – eksistencializmu, ko pove: "Eksistencializem, ta skrajni
poganjek modernega razpoloženja ali nerazpoloženja, se tako brez zagotovitve skrivne
rešilne vrvi vrže v vodo smrtnosti."³⁰ Ven torej iz vode smrtnosti – njegovo življenjsko
najpomembnejše delo *Načelo odgovornosti* (1979) zato morda ponekod učinkuje z neka-
terimi svojimi stališči kot takšna "skrivna rešilna vrv", in priznati mu je treba, da je
prepričljiv, in kot vidimo danes, celo svetovno odziven.

Ko Adorno razpravlja o filozofiji morale, izhaja iz dejstva izgube samorazumljivosti
glede etike oziroma morale. Po Auschwitzu glede obstoja etike nič več ni samorazumljivo;
še najmanj ne tako, kot je to poudarjal Fichte v svojem času, da se vse, kar se tiče morale,
razume samo po sebi, in s to mislijo³¹ Adorno nadgrajuje svoja razmišljanja v delu
Problemi filozofije morale, ki je bilo izdano postumno leta 1996, in sicer na podlagi
njegovih predavanj iz leta 1963. Razen izgube etične samorazumljivosti je po Adornu tu še
ena izguba, in to izguba smisla. Tezi, da je stvarnost umna, kar pomeni, da premore smisel,
Auschwitz dokazuje nasprotje, namreč da je dejanskost nesmiselna, kajti smisla nima. V
delu *Predavanje o negativni dialektiki*, izdanem ob stoti obletnici rojstva, ko je (preda-
vanje, datirano z 11. XI. 1965) za filozofijo, ki si zapira oči pred dejstvi holokavsta in pri
tem prisega na nekakšen smisel, ugotavljal, da – povrhu ve in zato opozarja, da med
njegovim predavanjem padajo bombe po Vietnamu in povzročajo množično smrt – to ni
samo cinizem in nesramnost, ampak pomeni še "nespametno aroganco duha".³² S to
seveda Adorno nikakor ne more biti solidaren. Prav tako ne more biti solidaren z mislijo,
da je smrt to, poslednje, zato je ves čas ostro zavračal t. i. teodicejo smrti in nič kaj
prizanesljivo spregovoril – sam svetovnonazorsko deklarirani ateist – o tistih nemških
filozofih, ki so sokrivi za to, da je, ne samo iz sodobne filozofije, ampak celo iz novejšje
kulture izginila ideja nesmrtnosti.

Vendar nesmrtnosti ne moremo več misliti na tradicionalnih metafizičnih postavkah,
tj. iz metafizike onstranstva, ki bi mišljenju nudila nekakšno absolutno gotovost. Iz tega
idealističnega postulata absolutne gotovosti izhaja po njegovem predvsem zahteva, naj
mišljenje razmišlja z "nagobčnikom".³³ Auschwitz je dokončno odvzel gotovost vsakršni
onstranski metafizični resnici, nič prvega – *philosophia prima* – in še manj poslednjega –
philosophia ultima – je ne utemeljuje, kajti resnica je *nastajoča konstelacija*, ki je
metafiziko usmerila k zemlji, njenemu kriku – *down to earth*, kot se je v angleščini izrazil
Adorno sam.

²⁹ Hans Jonas: *Nesmrtnost in današnja eksistenca*, nav. iz *Phainomena*, št. 21-22, Ljubljana 1997, str. 191-192.

³⁰ Prav tam, str. 192.

³¹ Theodor W. Adorno: *Probleme der Moralphilosophie* (1963), str. 14.

³² Theodor W. Adorno: *Vorlesung über Negative Dialektik. Fragmente zur Vorlesung 1965/1966*, NS, zv. 16 (ur. Rolf Tiedemann), Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003, str. 35.

³³ Prav tam, str. 146.

V *Negativni dialektiki* v poglavju *Meditacije k metafiziki* zato spregovori o očitni krizi, ki je morala razkrinkati duha in pokazati na njegovo odvečno samozadostnost, čistočo. V vsem tem že zelo dolgo več kot očitno prebiva neresnica.

Kultura, ki je vedno prisegala na samozadostnost duha kot podlago za svojo avreolo, je bila soočena z nasiljem, ki jo je pripeljalo tako daleč, da mora dokončno zanikati kakršno koli samozadostnost duha in se po Auschwitzu za vselej odpovedati iluziji o možnosti svoje restavracije na taki podlagi. Auschwitz je še teologiji zadal nemalo težav, kajti: "Nobena iz višin izgovorjena beseda, niti teološka, ne more imeti po Auschwitzu neizpodbitno prav."³⁴ Tudi na svojih predavanjih o metafiziki iz leta 1965 je označil Auschwitz za to "najbolj simbolično", kar ne pomeni samo Auschwitza samega, ampak "svet torture, ki se nadaljuje po Auschwitzu",³⁵ in pojem metafizike mora to povzeti vase; gre za privzemanje vsebine v pojem metafizike, ki odklanja metafiziko *zasvetovja*, bodisi, da gre za Platona ali Aristotela. Iz vsega tega izhaja očiten Adornov teoretski napor utemeljevati metafiziko na povsem novih, netradicionalnih temeljih, in ravno zato je moral opustiti pojmovanje metafizike v duhu Platona in Aristotela.

LITERATURA

- Adorno, W. Theodor: *Jargon der Eigentlichkeit*, Gesammelte Schriften (GS), (ur. Rolf Tiedemann und Gretel Adorno), zv. 6, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1973.
- Adorno, W. Theodor: *Kulturkritik und Gesellschaft I*, GS, zv. 10.1, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1977.
- Adorno, W. Theodor: *Kulturkritik und Gesellschaft II*, GS, zv. 10.2, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1977.
- Adorno, W. Theodor: *Metaphysik. Begriff und Probleme* (1965), Nachgelassene Schriften (NS), (ur. Rolf Tiedemann), zv. 14, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1998.
- Adorno, W. Theodor: *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, GS, zv. 4, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1980.
- Adorno, W. Theodor: *Negative Dialektik*, GS, zv. 6, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1973.
- Adorno, W. Theodor: *Noten zur Literatur*, GS, zv. 11, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1974.
- Adorno, W. Theodor: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung 1* (ur. Rudolf zur Lippe), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976.
- Adorno, W. Theodor: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung 2*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976.
- Adorno, W. Theodor: *Probleme der Moralphilosophie* (1963), NS, zv. 10 (ur. Thomas Schröder), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1996.
- Adorno, W. Theodor: *Vorlesung über Negative Dialektik. Fragmente zur Vorlesung 1965/1966*, NS, zv. 16 (ur. Rolf Tiedemann), Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003.
- Butler, Judith: *Kritik der ethischen Gewalt*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003.
- Friedeburg, Ludwig von – Jürgen Habermas (ur.): *Adorno Konferenz 1983*, Suhrkamp, Frankfurt 1983.
- Früchtl, Josef – Maria Calloni (ur.): *Geist gegen den Zeitgeist. Erinnern an Adorno*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1991.
- Horkheimer, Max – Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, Fischer, Frankfurt am Main 1969.
- Jonas, Hans: *Das Prinzip Verantwortung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.
- Jonas, Hans: *Nesmrtnost in današnja eksistenca, Phainomena*, št. 21-22, Ljubljana 1997, str. 187-212.
- Krakar, Lojze: *Umrte, mrtvi*, Borec, Ljubljana 1965.
- Levi, Primo: *Potopljeni in rešeni*, Studia humanitatis, Ljubljana 2003.
- Müller-Doohm, Stefan: *Adorno. Eine Biographie*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003.

³⁴ Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 360.

³⁵ Theodor W. Adorno: *Metaphysik. Begriff und Probleme* (1965), NS, zv. 14 (ur. Rolf Tiedemann, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1998, str. 160.

- Negt, Oskar: *Arbeit und menschliche Würde*, Steidl, Göttingen 2001.
- Oelmüller, Willi – Ruth Döller-Oelmüller: *Grundkurs Religionsphilosophie*, Fink, Frankfurt am Main 1997.
- Schütte, Wolfram (ur.): *Adorno in Frankfurt*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2003.
- Schweppenhäuser, Gerhard: *Das Unbehagen an der Moral*, Das Argument – Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaft, št. 231, Hamburg 1999, str. 513-526.
- Schweppenhäuser, Gerhard: *Ethik nach Auschwitz. Adornos negative Moralphilosophie*, Argument-Verlag, Hamburg 1993.
- Wischke, Mirko: *Die Geburt der Ethik. Schopenhauer – Nietzsche – Adorno*, Akademie Verlag, Berlin 1994.